

GAREGIN NJDEH

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՅ

(կենսագրական ակնարկ)

«Ապագա պատմաբանը Դիոգենեսի պես լապտեր վերցրած պետք է քրքրե մեր ներկա դարի պատմությունը, որ գտնե այն գաղափարական գործիչներին, որոնց գործը նմանվում է հին հեքիաթների դարու հերոսների գործունեությանը: Հայ ներկա իրականության մեջ ապագա անաչառ պատմաբանը շատ քչերին կգտնի, որոնց անունը արժանի կլինի հավերժացնելու... Անշուշտ ու անկասկած, դրանց թվում կլինի եւ Գարեգին Նժդեհի անունը...»:

«Սյունիք», Գորիս, 1920թ., թիվ 7

Հայոց պատմության ակեծուփ օվկիանում, մեր նվիրական հերոսների շարքում, իբրեւ գաղափարական եւ կազմակերպական առաջնորդ, վեր է հառնում Գարեգին Նժդեհի կերպարը:

Նժդեհը մեր պատմության այն եզակի դեմքերից է, որի մեջ ներդաշնակորեն միաձուլվել են զինվորականն ու մտածողը, ազգային բարոյախոսն ու քաղաքական գործիչը եւ որն իր` հիրավի պատմաստեղծ կյանքով, հաստատաբար դասվում է հայոց առաջնագույն մեծերի շարքը:

Նժդեհը (Գարեգին Տեր-Հարությունյան) ծնվել է 1886թ. հունվարի 1-ին, Նախիջեւանի գավառի Կզնութ գյուղում: Մանուկ հասակում կորցրել է հորը (հայրը` Եղիշեն, գյուղի քահանան էր) եւ մնացել մոր` Տիրուհու խնամքին: Ընտանիքում եղել են չորս երեխա, ինքը փոքրն էր:

Սկզբնական կրթությունը ստացել է Նախիջեւան քաղաքի ռուսական դպրոցում, ապա` Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիայում, որտեղ սովորելու ընթացքում էլ, 17 տարեկան հասակից, միացել է հայ ազատագրական

շարժմանը: Այնուհետև անցել է Պետերբուրգ եւ երկու տարի տեղի համալսարանի իրավաբանական բաժնում սովորելով՝ լքել է համալսարանն ու ամբողջովին նվիրվել հայ հեղափոխության գործին՝ ցարիզմի ու սուլթանականության դեմ: 1906թ. անցնում է Բուլղարիա, ուր Ռոստոմի աջակցությամբ եւ մակեդոնական ազատագրական շարժման ղեկավարների միջնորդությամբ ընդունվում է Սոֆիայի սպայական դպրոցը եւ այն հաջողությամբ ավարտելով՝ 1907թ. վերադառնում է Կովկաս:

1907-1908թթ. մտնում է Յ.Յ.Դ. շարքերը եւ, իբրեւ կուսակցական նշանավոր գործիչ Սամսոն Թադեւոսյանի օգնական, մասնակցություն բերում պարսկական հեղափոխական շարժմանը: Չենք եւ ռազմամթերք տեղափոխելու համար Նժդեհը 1909թ. վերադառնում է Կովկաս եւ ձերբակալվում ցարական իշխանությունների կողմից: Բանտերում՝ Ջուլֆայից մինչեւ Պետերբուրգ, մնացել է ավելի քան երեք տարի, ապա՝ անցել Բուլղարիա:

Երբ 1912թ. սկսվեց Բալկանյան առաջին պատերազմը, հայերը Թուրքիայի դեմ կռվելու համար (հանուն Մակեդոնիայի եւ Թրակիայի ազատագրության), բուլղարական բանակի կողքին ստեղծեցին կամավորական վաշտ, որի ղեկավարները եղան Նժդեհն ու Անդրանիկը: Այդ պատերազմում Նժդեհը վիրավորվել է: Հայկական վաշտը աչքի ընկավ մի շարք հաղթական կռիվներով եւ 1913թ. զորացրվեց՝ հրաժարվելով մասնակցել բալկանյան ժողովուրդների ներքին կռիվներին (իմա՝ Բալկանյան 2-րդ՝ թուրքանպաստ պատերազմին):

Բալկանյան պատերազմի տարիներին, իրավասությունների հետ կապված, ցավալի վեճ տեղի ունեցավ հայկական վաշտի երկու ղեկավարների միջեւ, որի արդյունքում վաշտը բաժանվեց Նժդեհի ու Անդրանիկի կողմնակիցների: Բարեբախտաբար, վաշտի զորացրումից շատ

չանցած, Գ. Նժդեհը, 1913թ. հոկտեմբերին, Զ.Յ.Դ. Բալկանյան Կենտրոնական կոմիտեին ուղղեց մի գրություն, որով փակված հայտարարեց իր ու Անդրանիկի միջեւ ամիսներ տեւած անախորժ վեճը (1):

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին, «ներման» արժանանալով ցարական կառավարության կողմից, Նժդեհը վերադառնում է Կովկաս՝ Թուրքիայի դեմ մղվելիք պատերազմին մասնակցելու պայմանով: Կռիվների սկզբնական շրջանում եղել է հայկական կամավորական երկրորդ գնդի փոխհրամանատարը, վերջին շրջանում՝ ղեկավարել հայ -եզիդական առանձին մի զորամաս:

1917թ. սակավաթիվ ուժերով օգնության է հասել Կողբին եւ փրկել տեղի հայությանը կոտորածից:

1918թ. գարնանը վարել է Ալաշայի (բնակավայր Անիի շրջակայքում) կռիվները, որոնցով կարելիություն է ընձեռվել նահանջող հայկական զորամասերին՝ անկորուստ անցնելու Ալեքսանդրապոլ. միաժամ անակ, իր մարդկանցով ապահովել է Նիկողայոս Մառի պեղումների արդյունքը հանդիսացող արժեքավոր հնությունների փոխադրումը Անիից:

Մոտենում էր 1918թ. մայիսը, վճռվում էր հայոց ճակատագիրը:

Ալեքսանդրապոլում կռվի բռնվելով թուրքական զորքերի դեմ՝ Նժդեհն իր խմբով նահանջում է Ղարաքիլիսա: Այստեղ էին նահանջել խուճապի մատնված բազմահազար հայ փախստականներ. տեղի ժողովուրդը նույնպես տագնապի մեջ էր: Ահա՛ այս օրհասական պահին, երբ տիրում էր համատարած հուսալքում, լսվում է Նժդեհի ռազմաշունչ, ամենափրկիչ ձայնը. Դիլիջանի եկեղեցու բակում նրա արտասանած ճառը հոգեփոխեց հուսալքված, բայց ոգեշունչ խոսքի կարոտ հայերին եւ նրանց առաջնորդեց դեպի սրբազան ճակատամարտ: «Դեպի՛ ճակատ, այնտե՛ղ է մեր

փրկությունը,- կհնչեր Նժդեհի հուժկու, վճռական եւ ինքնավստահ ձայնը»

(2): Ղարաքիլիսայի եռօրյա հերոսականով հայությունը հաստատեց իր հարատեւելու կամքը, եւ այդ հավաքական կամքի գորացման գործում, անշուշտ, անուրանալի է Նժդեհի դերը: Ղարաքիլիսայում վարած կռիվների համար (որոնց ընթացքում վիրավորվել է) Նժդեհն արժանացել է ամենաբարձր քաջության շքանշանի:

Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո, 1918թ. վերջին, Նժդեհը ՀՀ կառավարության կողմից նշանակվում է Նախիջեւանի գավառապետ, իսկ 1919թ. օգոստոսից՝ Կապանի, Արեւիքի եւ Գողթանի (Կապարգողթ) ընդհանուր հրամանատար:

Այստեղ հարկ ենք համարում, թեւէ ընդհանուր գծերով, բայց մի փոքր հանգամանակից, անդրադառնալ այն հերոսականին, որ վարեց Նժդեհը 1919-1921թթ., Չանգեզուրի լեռներում, որը նրա կյանքի եւ հայոց Նորագույն պատմության ամենափառավոր էջերից է (3):

* * *

Առանց դրսի օժանդակության, ապավինած հայրենի լեռներին ու սեփական ոգու զորությանը՝ Սյունիքի հայությունը, Նժդեհի ղեկավարությամբ, վարեց իր հաղթական դյուցազնամարտը: Լեռնահայության դիմումներին՝ որեւէ կերպ օգնելու, ՀՀ կառավարությունը, բացի մեկումեջ արվող քաջալերանքի կամ համակրանքի խոսքերից, ո՛չ մի կերպ չարձագանքեց:

Իսկ Նժդեհը երբեմն ստիպված էր լինում չհնազանդվել վերին իշխանության հրամաններին: Մասնավորապես, երբ Խատիսյանի կառավարության կողմից նրան հրամայված էր գաղթեցնել պաշարված Գողթանի հայությունը, Նժդեհը մերժեց այն եւ, փոխարենը, սրբեց ու տեղահանեց գավառի թուրքական բնակավայրերը (4): Ավելին, 1920

թվականի օգոստոսին ՀՀ զինվորական սախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, համաձայն բուլշևիկների հետ կնքված զինադադարի (իմա՝ 1920թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում Բորիս Լեգրանի ու Արշակ Ջամալյանի միջև կնքված համաձայնագիրը, որով ՀՀ-ն համաձայնություն էր տալիս Կարմիր բանակի մուտքին Չանգեզուր, Ղարաբաղ եւ Նախիջեւան), Դրոյի միջոցով հեռագրում էր Նժդեհին՝ թողնել Կապանն ու Գեղվազը եւ անցնել Երեւան (5): Բայց Նժդեհը, չընդունելով ՀՀ զինվորական սախարարի՝ Չանգեզուրը թողնելու հրամանը եւ մերժելով Դրոյի առաջարկը՝ անցնել Երեւան ապաքինվելու (Գորիսի ձորում վիրավորվել էր), սախընտրեց մնալ Սյունիքում եւ մենակ չթողնել լեռնահայությունը:

Այդ ծանր օրերին էր, որ Նժդեհը հղացավ եւ գործի դրեց Դավիթբեկյան Ուխտերը: 1920թ. օգոստոսի 25-ին, Կապանի Կավարտ գյուղի եկեղեցում, Նժդեհի զինվորներն ուխտեցին Դավիթ-Բեկի անունով՝ «հավատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատության, իրենց հրամանատար Նժդեհին եւ կռվել մինչեւ վերջին շունչը» (6): Այսպես ծնունդ առան Դավիթբեկյան Ուխտերը, որոնց նշանաբանն էր. «Հանուն հայրենիքի՝ Դավիթ Բեկաբար»:

Բացահայտած թուրք-բուլշևիկյան միացյալ դավադրությունն ու չընդունելով ՀՀ կառավարության կրավորական կեցվածքը, որը Մոսկվայի ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ կնքած վերոհիշյալ համաձայնագրով, փաստորեն, Չանգեզուրը Ադրբեջանին հանձնելու սախաքայլ էր անում (7), Սյունիքը շարունակեց կռիվը եւ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, 1920թ. դեկտեմբերին, իրեն հռչակեց ինքնավար:

1921թ. հունվարին Դրոն Բաքվից մի հեռագիր հղեց Նժդեհին, առաջարկելով նրան՝ թույլ տալ Չանգեզուրի խորհրդայնացումը, հավ

ատացնելով եւ վստահեցնելով, որ այդպիսով Մոսկվայի առաջիկա կոնֆերանսում, ուր լուծվելու էին նաեւ վիճելի հողային հարցեր, Խորհրդային Ռուսաստանը բարյացակամ կլինի դեպի Չայաստանը եւ կպաշտպանի հայ աշխատավորության շահերը (8): Այս անգամ եւս Նժդեհը, իբրեւ հեռատես քաղաքագետ, չհեռացավ Սյունիքից եւ շարունակեց մաքառել:

1921թ., Գորիսում լույս տեսավ Նժդեհի «Խուստուլայան կանչեր» փոքրածավալ գրքույկը, որը պարունակում է կոչեր՝ լեռնահայությանը եւ պատվիրաններ՝ իր զինվորներին:

Իր զինվորական հմտությամբ, կազմակերպչական տաղանդով եւ ոգեշունչ խոսքով Նժդեհին հաջողվեց ստեղծել «ժողովրդական կուռ բանակ մը, որ պատրաստ էր իր հրամանատարի ձեռքի մեկ շարժումին անսալով՝ կրակի մեջն անգամ նետվելու» (9): Նժդեհն էր, որ պարտության դառնությունը ճաշակել տվեց Դենիկինի, Կուլչակի ու Վրանգելի բանակները ջարդած եւ «անպարտելի» հռչակված 11-րդ Կարմիր բանակի հեծելազորի պետ Կուրոչկինին:

Նույնիսկ Փետրվարյան ապստամբության պարտությունը եւ դրա հետեւանքով՝ 12 հազար գաղթականության (որից 4 հազարը՝ զորք) նահանջը,- որոնք զգալիորեն ազդեցին լեռնահայության բարոյա-հոգեբանական վիճակի վրա,- չընկճեցին Սյունիքը, եւ նա շարունակեց իր հաղթական կռիվները: 1921թ. ապրիլին հռչակվեց Լեռնահայաստանի Չանրապետություն՝ սպարապետ Նժդեհի վարչապետությամբ:

Յունիսի 1-ին, Չանգեզուր անցած ՀՀ կառավարության նախածեռնությամբ, Լեռնահայաստանը հայտարարվեց Չայաստան՝ Սիմոն Վրացյանին նշանակելով վարչապետ (Նժդեհը մնում էր իբրեւ սպարապետ): Նոր կառավարությունը թույլ տվեց մի շարք կոպիտ սխալներ,

որոնց մեջ ամենից ճակատագրականը եղավ երեք հազար թաթար-թուրքերի՝ իբրեւ քոչվոր, իսկ իրականում՝ որպես ծպտյալ դավադիրներ, Սիսիան ազատ մուտքի արտոնումը: Իսկ Երեւանից նահանջած գործը կամավոր անձնատուր եղավ կարմիրների:

Այս պայմաններում, մի կողմից՝ Վրաստանի ու Հայաստանի բոլշեւիկացումը, Արարատյան գաղթականության՝ դեպի Սյունիք նահանջը (մասնավորապես, նահանջող մտավորականության եւ երիտասարդության վաղաժամ անցնելը Պարսկաստան), որոնք բարոյալքիչ ու հոռի ազդեցություն ունեցան լեռնաշխարհի հայության վրա, մյուս կողմից՝ պարենի ու հացահատիկի չգոյությունը, վարչական եւ զինվորական մարմինների միջեւ առաջ եկած անհամաձայնությունները, միաժամանակ՝ խուսափելու համար ավելորդ հալածանքներից, որին կարող էր ենթարկվել Խորհրդային Հայաստանի հայությունը եւ հաշվի առնելով, որ Հայաստանի բոլշեւիկյան ղեկավարությունն իր 1921թ. հունիսի հռչակագրով Սյունիքը հայտարարում էր կցված Մայր երկրին, Լեռնահայաստանը հուլիսին տեղի տվեց խորհրդայնացման առաջ: Թողնելով Չանգեզուրը՝ Նժդեհը հրաժեշտից առաջ հավաստեց լեռնահայությանը, որ ինքն ընդմիշտ չի՝ հեռանում եւ պիտի վերադառնա, եթե Երեւանի փոխարեն Բաքուն լինի Սյունիքի տերը: Իսկ Խորհրդային Հայաստանի Յեղկոմին ուղղած իր դիմումը հաղթական սպարապետն ավարտում էր սաստող տողերով. «Դուք գիտեք, որ ցանկության դեպքում ես միշտ էլ հնարավորություն կունենամ մի քանի տասնյակ զինվորներով վերագրավել Լեռնահայաստանը: Որպեսզի այս երկրի աշխատավոր գյուղացիությունը ստիպված չլինի մեկ էլ ինձ օգնության կանչելու, աշխատեք բավարարել հայ գյուղացիության եւ նրա մտավորականության արդար պահանջը» (10):

Երկու տարվա կռիվների ընթացքում, թշնամու 15 հազար սպանվածի դիմաց Սյունիքը տվեց ընդամենը մի քանի տասնյակ զոհ, իսկ մոտ 200 գյուղեր մաքրագործվեցին թուրքերից ու վերադարձվեցին հայերին:

Շնորհիվ Լեռնահայաստանի հերոսամարտի՝ հնարավոր եղավ՝

ա) փրկել Լեռնահայությանը կոտորածից,

բ) Սյունիքը կցել Մայր հայրենիքին՝ մահացու անդամահատումից զերծ պահելով Հայաստանը (11),

գ) հոգեբանորեն ու ռազմագիտորեն հնարավոր դարձնել Փետրվարյան ապստամբությունը (12),

դ) ապահովել հայ մտավորականության եւ մարտական ուժերի նահանջն ու անցումը Պարսկաստան:

Եվ այս ամենը, հիմնականում, շնորհիվ Նժդեհի անհատականության:

* * *

Այսպիսով, 1921թ. հուլիսին Նժդեհը թողնում է Չանգեզուրը եւ անցնում Թավրիզ: Այստեղ լրջորեն սրվում են հարաբերությունները նրա եւ Յ.Յ.Դ. Բյուրոյի միջեւ, ինչը սկիզբ էր առել դեռեւս Սյունիքի կռիվների շրջանում: Արաքսի պարսկական ափին գտնվելու ժամանակ Յ.Յ.Դ. որոշ ղեկավար անդամներ (այդ թվում՝ պարենավորման նախարար Հակոբ Տեր-Հակոբյանը) Նժդեհի ներկայությամբ ծեծի ենթարկվեցին, գնդակահարվեց Ասլանյան ազգանունով դաշնակցական մի սպա: Այս կապակցությամբ (ու մի շարք այլ պատճառներով, որոնց թվում, ով գարմանք, Նժդեհին մեղադրում էին նաեւ Լեռնահայաստանի անկումը արագացնելու մեջ), Թավրիզում, Նժդեհը Յ.Յ.Դ. Բյուրոյի կողմից կուսակցության Գերագույն Դատական Ատյանի մոտ պատասխանատվության կանչվեց (13): Թեեւ Նժդեհը դատարանին (նաեւ՝ ՀՀ Նախարարական խորհրդին ու Յ.Յ.Դ. Ատրպատականի ԿԿ-ին) մանրամասն բացատրագիր ներկայացր

եց Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին (14), սակայն, 1921թ. սեպտեմբերին կուսակցական դատարանը, Ս. Վրացյանի առաջ արկով, վճռեց «հեռացնել Գ. Նժդեհին Դաշնակցության շարքերից եւ ներկայացնել նրա գործը կուսակցության ապագա 10-րդ Ընդհանուր ժողովին» (15):

1925թ., Զ.Յ.Դ. 10-րդ Ընդհանուր ժողովի կողմից Նժդեհը վերակ անգնվում է կուսակցության շարքերում (16):

Թավրիզում եղած ժամանակ անգլիացիները Նժդեհին առաջարկում են վերադառնալ Զայաստան եւ այնտեղ ապստամբություն բարձրացնել (այդ ժամանակ Լենքորանում տեղի բնակչությունն ապստամբել էր խորհրդային իշխանության դեմ), որը Նժդեհի կողմից մերժվում է:

Թավրիզում մոտ չորս ամիս գաղտնի ապրելուց հետո Նժդեհը մեկնում է Բուլղարիա եւ հաստատվում Սոֆիայում: Այստեղ, հավանաբար 1922թ., նա ամուսնանում է Էփիմե անունով հայուհու հետ (17):

1922թ. լինելով Բուխարեստում՝ այնտեղ գտնվող Վարդան Գեւորգյ անին առաջարկում է իր (իմա՝ Նժդեհի) տրամադրության տակ գտնվող նյութերի հիման վրա գրել «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը», որը գրքույկով լույս տեսավ 1923թ. (18):

1923թ. կրկին լինելով Բուխարեստում (19)՝ Նժդեհը տեղի «Նոր Արշալույս» թերթում հանդես է գալիս «Իմ խոսքը - Թե ինչո՞ւ գեւք բարձրացրի խորհրդային զորքերի դեմ» հոդվածաշարով (20):

Այդ տարիներին Նժդեհը հանգամանակից անդրադառնում է Սյունիքի կռիվների պատմությանը՝ 1923-1925թթ. ընդարձակ հոդվածաշարով հանդես գալով Բոստոնի «Յայրենիք» ամսագրում: 1924-1925թթ. նա հրապարակումներ է ունենում Պլովդիվում լույս տեսնող «Յայաստան» դաշնակցական թերթում: Մասնավորապես, 1924թ. այստեղ տպագրվում են

առանձին գլուխներ սրա «Էջեր իմ օրագրեն»-ից, որը նույն տարի լույս է տեսնում առանձին գրքուկով, Կահիրեում:

1926թ. Նժդեհը սկսում է հանդես գալ Սոֆիայում լույս տեսնող «Արաքս» դաշնակցական թերթում, ուր տպագրվում է նրա «Բաց կամ ակներ հայ մտավորականությանը» շարքը (այն 1929թ. Բեյրութում լույս է տեսնում առանձին գրքուկով):

1926 թվականից Բուլղարիայի կուսակցական կազմակերպությունը (Նժդեհը տեղի Զ.Յ.Դ. ԿԿ անդամ էր) բաժանվում է Նժդեհի եւ Բյուրոյի կողմնակիցների: Կուսակցության բյուրոն գտնում էր, որ կարելի եւ ցանկալի է ընդհանուր լեզու գտնել Թուրքիայի հետ. այդ մտայնության հաստատմանը նպաստող մի շարք հրապարակումներ եղան, որոնց թվում՝ Բյուրոյի քարտուղար Ռուբենի «Յայ-թուրքական կնճիռը» (1924թ.): Նժդեհը, որպես պատասխան այդ գրքի, 1927թ. Սալոնիկում լույս ընծայեց «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ» գրքուկը: Միաժամանակ, որոշ հրապարակումներ ունեցավ Շահան Նաթալիի կողմից Փարիզում 1928-1929թթ. խմբագրվող, ընդգծված հակաթուրքական ուղղվածությամբ «Ազատամարտ» շաբաթաթերթում, ինչպես նաեւ Բուլղարիայի դաշնակցական «Նոր Արաքս» եւ «Ազատ խոսք» թերթերում (21):

1932թ. Սոֆիայում լույս տեսավ նրա հերթական գրքուկը՝ «Ցեղի ոգու շարժը» վերնագրով, որում (ինչպես նաեւ «Խռովք» ամսագրում նույն թվին լույս տեսած «Ցեղակրոնությունն իբրեւ հաղթանակի զորույթ» հոդվածում) նախանշվեց հայկական ցեղային շարժումը:

1933թ. Փարիզում կայացավ Զ.Յ.Դ. 12-րդ Ընդհանուր ժողովը, որին Նժդեհը մասնակցում էր իբրեւ պատգամավոր Բուլղարիայից: Վերջինս ժողովի առջեւ բարձրացրեց եւ անցկացնել տվեց երեք հիմնական հարցեր.

ա) ձգտել, որ գաղթահայությունը դառնա զինական գործոն Հայաստանի ինքնապաշտպանության գործում,

բ) կազմակերպել հայ երիտասարդ սերունդը ապակուսակցական հողի վրա,

գ) բոլոր ուժերը կենտրոնացնել հակաթուրքական ճակատում (22):

Բ կետի հիման վրա, 1933թ. ամռանը Նժդեհը մեկնեց ԱՄՆ: Նժդեհի հետ, Ընդհանուր ժողովի որոշումով, ԱՄՆ անցավ կուսակցական հայտնի գործիչ Կոպեռնիկ Թանդրճյանը, որին հանձնարարված էր կազմակերպել ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան Մուխտար-բեյի սպանությունը (վերջինս մասնակից էր արեւմտահայերի ջարդերին եւ արտասահմանում հակահայկական քարոզչության ղեկավարներից էր): Նժդեհը պիտի աջակցեր Թանդրճյանին այդ գործում (23):

ԱՄՆ-ում Նժդեհը ձեռնամուխ է լինում Ցեղակրոն շարժման ծավալմանը՝ երկրի հայաշատ վայրերում Ցեղակրոն Ուխտեր հիմնելով:

1934թ. սկզբին, Նյու Յորքի Սբ Խաչ եկեղեցում, դաշնակցական խմբապետի ձեռքով դաշունահարվեց ամերիկահայոց հոգեւոր առաջնորդ Ղեւոնդ արքեպս. Դուրյանը: Դուրյանի սպանության կազմակերպման պատասխանատվությունը տարբեր ուժեր փորձեցին վերագրել Նժդեհին՝ Ցեղակրոն շարժումը չեզոքացնելու դավադիր մտայնությամբ (24):

«Իմ այդ ազգահոգ քարոզչության համար հայության հատվածական ացած, ապահայրենացած ու պարտվողական տարրերը դավադրեցին ինձ», - գրում է Նժդեհն իր «Ինքնակենսագրություն»-ում:

Ամեն դեպքում, Ցեղակրոն շարժումը զգալի հաջողություններ ունեցավ ԱՄՆ-ում, իսկ Նժդեհը 1934թ. աշնանը վերադարձավ Սոֆիա: Այստեղ, 1935թ. նա լույս ընծայեց «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ իր տականքը» աշխատությունը՝ միաժամանակ նպատակ ունենալով

ընդլայնել Ցեղակրոն շարժումը եւ այն դարձնել համագաղութային:

Սակայն նրա հարաբերությունները Զ.Յ.Դ. ղեկավարության (հատկապես՝ կուսակցության փաստացի բյուրոյապետ Ռուբենի) հետ խիստ լարվեցին: Այդ հողի վրա, 1936թ., Բուլղարիայի կուսակցական կազմակերպությունը պառակտվեց: Հակասությունները Նժդեհի ու կուսբյուրոյի միջեւ այնքան էին սրվել, որ Բուլղարիայում Մայիսի 28-ը Ցեղակրոն Ուխտերն ու տեղի Դաշնակցության ԿԿ-ն նշում էին առանձին. ցեղակրոնները՝ Պլովդիվում, Վառնայում, ԿԿ-ն՝ Սոֆիայում ու Բուրգասում (25):

Այդ տարիներին ռուսների վտարանդիական, հակաբուլշեւիկյան «ՌՕՎՍ» (Ռուսաստանյան համագորային միություն) կազմակերպությունը Բուլղարիայում դիմում է Նժդեհին՝ տալ 2-3 ահաբեկիչներ՝ Ստալինին մահապատժելու համար: Առաջարկը մերժվում է:

1937թ. Նժդեհը կանչվում է Կահիրե՝ կուսակցության բյուրո, որտեղ նրան փորձում են հաշտեցնել Ռուբենի հետ: Սակայն, Բյուրոյի հետ հանդիպումը ոչինչ չի տալիս, եւ Նժդեհը վերադառնալով Սոֆիա՝ նույն թվին հայտարարություն է անում Զ.Յ.Դ.-ից իր հեռանալու մասին: Բյուրոն եւս, առանց դանդաղելու, «պառակտողական գործունեության» որակումով՝ Նժդեհին կուսակցությունից հեռացնելու որոշում ընդունեց: Իսկ 1938թ. Կահիրեում գումարված Զ.Յ.Դ. 13-րդ Ընդհ. ժողովը Նժդեհին կուսակցության շարքերից՝ այս անգամ արդեն արտաքսելու վճիռ տվեց (26):

* * *

Կուսակցությունից հեռանալուց հետո Նժդեհը շարունակում է Ցեղակրոն կազմակերպությունների ընդլայնումը, եւ 1937թ. Զ.Յ.Դ.-ից արդեն հեռացված Հայկ Ասատրյանի հետ Պլովդիվում (1938-ից՝ Սոֆիայում) սկսում են հրատարակել «Ռազմիկ» ազգայնական թերթը:

«Ռազմիկ»-ում (տպագրվել է մինչև 1943թ. ներառյալ) Նժդեհն ունի բազմաթիվ հրապարակումներ:

1937թ. Սոֆիայում լույս է տեսնում Նժդեհի «Իմ պատասխանը» ուսումնասիրությունը՝ նվիրված Սյունիքի հերոսականին (27): Հիշատակելի է նաև «Ջերկ» ամսագրում (որը խմբագրում էր Կարապետ Պալճյանը՝ ապագա Վազգեն Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը) Նժդեհի մեկ գրությունը ժամանակի հայ երիտասարդության ու նրա անելիքների վերաբերյալ՝ իբրև պատասխան «Ջերկ»-ի խմբագրության հարցումներին (28):

Այդ տարիներին Նժդեհի համար վերստին կարեւորվում է հրատապ է դառնում հայությանը մոտեցող պատերազմին հոգեբանորեն նախապատրաստելու եւ նոր բարոյականով սպառազինելու խնդիրը: Այդ նպատակով, 1937-1938թթ., Հ. Ասատրյանի, Ն. Աստվածատուրյանի եւ այլոց հետ նախաձեռնում է Տարոնական շարժումը (1938-1939թթ. հանդես է գալիս շարժման պաշտոնական օրգան «Տարոնի Արծիվ»-ում): 1938թ., Հ.Յ.Դ. 13-րդ Ընդհանուր ժողովից հետո, կուսբյուրոյի լիազորությամբ, Սոֆիա է ժամանում դաշնակցական գործիչ Կարո Սասունին, որը հայտնում է Նժդեհին, թե Բյուրոն պատրաստ է ընդառաջել իր պահանջներին, միայն թե ինքը չստեղծի նոր կազմակերպություն: Նժդեհը, փաստարկելով, որ թուրքական թերթերն անընդհատ հարձակումներ են գործում ի՛ր վրա, բայց ո՛չ Հ.Յ.Դ.-ի, որ կուսբյուրոյի ամեն անդամ կարող է բնակվել Թուրքիային դաշնակից որեւէ երկրում, իսկ իրեն նույնիսկ արգելվում է տարանցիկ ճանապարհ այդ երկրներով, որ Հ.Յ.Դ. ղեկավարությունը թշնամանք է տածում Ցեղակրոնության եւ Տարոնականության նկատմամբ..., ինքը հիմք չունի հավատալու, թե Հ.Յ.Դ. նոր բյուրոն քաղաքականապես ավելի իմաստուն կգտնվի, քան

Նախորդը (29): Նմանօրինակ առաքելությամբ, 1939թ. Նժդեհի հետ տեսակցություն է ունենում Դրոն, հորդորելով նրան՝ խզել կապերը Բուլղարիայի ցեղակրոն կազմակերպության իր ընկերների հետ: Սակայն Նժդեհը մնում է անդորովելի (30): Եվ Նժդեհը սկսում է գործնական աշխատանքներ տանել՝ հրավիրելու Յ.Յ.Դ.-ից հեռացածների եւ Ցեղակրոն շարժմանը հարողների համագումար: Սակայն պայթեց Երկրորդ աշխարհամարտը, եւ ստեղծված իրադրությունը թելադրեց այլ պայմաններ:

* * *

Պատերազմի հենց սկզբից Գերմանիայում հակահայկական ալիք բարձրացավ. գերմանական շատ թերթեր արդարացնում էին հայերի 1915թ. ցեղասպանությունը, նացիստական մարդաբանական գիտությունը հայերին դասում էր «առաջավորասիական» (ոչ արիական) ժողովուրդների շարքում եւ ուներ խիստ բացասական կարծիք հայերի մասին (31), Բեռլինում պաշտոնապես հայտարարում էին, որ հայերն անցել են Գերմանիայի թշնամիների կողմը եւ այլն: Արձագանքելով դրան՝ Երկրորդ աշխարհամարտի առաջին օրերին Բուլղարիայում, Ռումինիայում ու Եվրոպական այլ երկրներում բարձրացան հակահայկական տրամադրություններ: Բուլղարիայում կային թերթեր եւ կազմակերպություններ, որոնք կոչ էին անում՝ հայերին արտաքսել երկրից, նրանց հետ վարվել հրեաների նման: Ռումինիայի վարչապետ Անտոնեսկուն հանձնարարել էր՝ հայերին տեղահանել հայաշատ քաղաքներից...

Այս իրավիճակում, Նժդեհը, «Մշակութային մերձեցման բուլղարահայկական կոմիտեի» (որի փոխնախագահն էր ինքը եւ, միաժամանակ, թղթակցում էր Սոֆիայում լույս տեսնող «Սվետոզլաս» բուլղարական գրական թերթին) միջոցով կապվում է Սոֆիայի գերմանական դեսպա-

նության հետ, իսկ 1942թ. անցնում Բեռլին՝ հարցերը տեղում լուծելու համար: Բեռլին մեկնելու նյութական հնարավորություն ունենալու համար նա վաճառում է պատվո թրի վրայի ոսկին, որը 1936թ. նրան էր նվիրել հայ մայրերի 12 հազարանոց կազմակերպությունը՝ ի նշան երախտագիտության իր հակաթուրքական-հայրենասիրական բազմամյա գործունեության:

Բեռլինում նա հանդիպում է նացիստական կուսակցության ներկայացուցչի հետ ու իր անհանգստությունը հայտնում գերմանացիների կողմից տարվող հակահայկական քարոզչության համար: Առաջնորդվելով «գերմանական գայլին կուշտ պահելու եւ հայ գառնուկին փրկելու» քաղաքական սկզբունքով՝ Նժդեհը վերջինիս հետ պայմանավորվում է Բուլղարիայում հավաքագրել հայերի մի խումբ՝ Բեռլինում վարժվելու եւ Գերմանիայի՝ Թուրքիայի դեմ հնարավոր պատերազմում օգտագործելու համար: Նա կապվում է Զ. Ասատրյանի հետ, որի միջոցով Բուլղարիայում հավաքագրվում եւ Գերմանիա են մեկնում 30 արեւմտահայ երիտասարդ ցեղակրոններ: Այնտեղ որոշ ժամանակ վարժվելուց հետո, հակառակ Նժդեհի հետ պայմանավորվածության, 1943թ. աշնանը խումբը ուղարկվում է Ղրիմ՝ Կարմիր բանակի թիկունքում օգտագործելու համար: Սակայն, գերմանական հրամանատարության հետ խոսելուց հետո, Նժդեհը կարողանում է հիմնավորել իր մարտիկների՝ ո՛չ թե Ղրիմում, այլ՝ Թրակիայում գտնվելու անհրաժեշտությունը (այդ ժամանակ խիստ սրվել էին գերմանա-թուրքական հարաբերությունները) եւ անձամբ ժամանում է Ղրիմ, ու խումբը վերադարձվում է Բուլղարիա:

Այսպիսով, Նժդեհի համագործակցությունը նացիստների հետ եղել է գաղթաշխարհի հայությանը գերմանական սպառնալիքից փրկելու մտահոգությամբ եւ հակաթուրքական հողի վրա:

Նժդեհն իր մասնակցությունն է բերել 1942թ. դեկտեմբերին Բեռլինում ստեղծված ու մինչև 1943թ. վերջը գործած Հայ Ազգային խորհրդի աշխատանքներին (խորհրդի նախագահն էր Արտաշես Աբեղյանը), որի օրգան «Ազատ Հայաստան»-ի փոխխմբագիրն էր (խմբագիր՝ Աբրահամ Գյուլխանդանյան):

Բեռլինում եղած ժամանակ, գերմանացիների միջնորդությամբ, հանդիպել է Դրոյի հետ՝ նացիստների հետ համագործակցության ձեւի ու համատեղ գործելու խնդիրների շուրջ առաջ եկած հակասությունները հարթելու համար: Սակայն Նժդեհի եւ Դրոյի միջեւ հաշտեցում չկայացավ (32):

1944թ. սեպտեմբերին խորհրդային զորքերը մտան Բուլղարիա:

«Գիտեմ, թե ինչ է սպասվում ինձ, բայց եւ այնպես որոշել եմ մնալ, հակառակ որ կարելիություն ունեմ օղանավով ինձ նետելու Վիեննա: Չեմ հեռանում, որ հալածանքի չենթարկվեն մեր կազմակերպությունները (իմա՝ Բուլղարիայի Ցեղակրոն Ուխտերը - Մ. Լ.): Մնալու ավելի լուրջ պատճառներ ունեմ... Այսօր կյանքին ես կապված եմ այն չափով միայն, ինչ չափով որ ինձ դեռ պարտական եմ զգում ծառայելու Հայաստանին», - գրում էր

Նժդեհը 1944թ. սեպտեմբերին, ձերբակալությունից քիչ առաջ (33):

1944թ. հոկտեմբերի վերջերին, խորհրդային «Սմերշ» (ռուսերեն ՐՎԿԲՅՖ ԶտՌՏՎՈՎ - «մահ լրտեսներին» բառակապակցության հապավումն է) բանակային հակահետախուզության գլխավոր վարչության աշխատակիցների կողմից Նժդեհը ձերբակալվում է: Նրան տեղափոխում են Բուխարեստ, այնտեղից՝ ինքնաթիռով Մոսկվա եւ բանտարկում Լյուբյանկայում:

Որո՞նք էին Նժդեհի՝ Բուլղարիայում մնալու լուրջ պատճառները:

Հանձնվելով կարմիրներին՝ Նժդեհը հույս ուներ, թե խորհրդային

իշխանությունները իրեն, որպես հայ ազգայնականի, կօգտագործեն
Թուրքիայի դեմ: Դրա համար, անշուշտ, իրական հիմքեր կային: Նա
ենթադրում էր, որ Թուրքիան թիրախ կդառնա Խորհրդային Միության
համար (1945թ. խորհրդային բանակը, իրոք, պատրաստվում էր մտնել
Թուրքիա), եւ Կարմիր բանակի՝ Թուրքիային հարվածի դեպքում, հնարավոր
կլիներ ազատագրել Արեւմտյան Հայաստանն ու այն կցել Խորհրդա-
յին Հայաստանին: Ճիշտ է եզրակացնում պատմաբան Ռուբեն Խուրշուդյ
անը. «Նժդեհը համոզված էր, որ սվինների վրա կանգնած խորհրդային
կայսրությունը վաղ թե ուշ անպայման կփլվի: Նա ուզում էր, որ կայսրու-
թյան բեկորների վրա վերածնվեր ո՛չ թե փոքր հայկական պետություն,
այլ՝ մեծ, միացյալ Հայաստանը, որի իրականացման գաղափարին էր
նվիրել նա իր ողջ կյանքը» (34):

Փաստորեն, Արեւմտահայաստանի ազատագրման համար Նժդեհն
իր քառասնամյա հակաթուրքական պայքարի փորձն էր առաջարկում
խորհրդային իշխանություններին (այս խնդրի հետ կապված՝ Մոսկվայում
նա հատուկ խոսակցություն է ունենում գեներալ Աբակումովի հետ):
Սակայն, միջազգային քաղաքական կյանքում իրադարձությունների
հետագա փոփոխությունները ի նպաստ Թուրքիայի, չարդարացրին
Նժդեհի հույսերը. խորհրդային բանակը չչարժվեց Թուրքիայի վրա:
1946թ. նոյեմբերին Նժդեհին Մոսկվայից ուղարկում են Երեւան, ուր
դատաքննությունն ավարտվում է 1948թ.: Նժդեհը դատապարտվում է 25
տարվա բանտարկության՝ ժամկետը հաշվելով 1944 թվականից (ի դեպ,
դատավճիռը կայացվել է ապրիլի 24-ին):

Նժդեհի ձերբակալությունից հետո ընտանիքը (կինը եւ զավակը)
Սոֆիայից արքորվում է Բուլղարիայի Պավլիկենի քաղաքը (35):
1947թ. Նժդեհը խորհրդային կառավարությանն առաջարկում է

հանդուգն մի ծրագիր. սփյուռքում ստեղծել համագաղութային ռազմաքաղաքական կազմակերպություն՝ «Հայկական իռեդենտա», որի նպատակը պետք է լիներ Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրումը եւ նրա վերամիավորումը Խորհրդային Հայաստանին: Առաջարկության մեջ Նժդեհը հանգամանալից անդրադառնում էր այդ կազմակերպության ստեղծման՝ պատմականորեն թելադրված անհրաժեշտությանը, նրա ապագա գործունեության ձեւերին, կառուցվածքին եւ այլն: Թեեւ Նժդեհի առաջարկությունը լրջորեն հետաքրքրեց Խորհրդային ղեկավարներին եւ մի քանի տարի շարունակ ուսումնասիրվում էր ամենատարբեր ատյաններում, սակայն, ի վերջո, այն մերժվեց:

1948-1952թթ. Նժդեհը գտնվել է Վլադիմիրի բանտում, այնուհետեւ, մինչեւ 1953թ. ամառը՝ Երեւանի բանտում: Նժդեհի երկրորդ անգամ Երեւան բերվելը, ինչպես վկայում է նրա բանտակից Հովհաննես Դեւեջյանը (36), պայմանավորված էր նրանով, որ Նժդեհը դիմում էր գրել Խորհրդային ղեկավարությանը՝ «առաջարկելով իր միջնորդությունը Դաշնակցության եւ Խորհրդային իշխանության միջեւ հասկացողություն մը եւ գործակցություն մը ստեղծելու համար» (37): Այս խնդրի շուրջ երկար խոսակցություններ են տեղի ունենում Հայաստանի անվտանգության նախարարի հետ, որոնց արդյունքում, 1953թ., Նժդեհն ու Դեւեջյանը Երեւանի բանտից, համատեղ, նամակ են գրում Ս. Վրացյանին (որն այդ ժամանակ Դաշնակցության հետախուզական դպրոցի տնօրենն էր), հորդորելով նրան մերձենալ ռուսներին՝ հակաթուրքական հողի վրա: Սակայն Մոսկվայում նպատակահարմար չգտան նամակն ուղարկել, եւ այն մնաց որպես միայն փաստաթուղթ (38):

Այնուհետեւ, Նժդեհին նորից տեղափոխում են Վլադիմիր, ուր եւ մահանում է 1955թ. դեկտեմբերի 21-ին (Դեւեջյանը նշում է նոյեմբերի

21-ը, որը ճիշտ է):

Խորհրդային ղեկավարությունը Նժդեհին զրկեց ընդհանուր ներումից օգտվելու իրավունքից. դա ա՛յն դեպքում, երբ դրան արժանացան զգալի թվով հակախորհրդային գործիչներ եւ գերմանական բանակի զորավարներ:

Ստանալով բանտային վարչության հեռագիրը Նժդեհի մահվան մասին, եղբայրը՝ Լեւոն Տեր-Յարությունյանը, Երեւանից շտապ մեկնում է Վլադիմիր: Նրան հանձնվում են եղբոր զգեստն ու ժամացույցը, իսկ ձեռագրերը՝ ոչ: Թույլ չի տրվում նաեւ մարմինը տեղափոխել Չայաստան:

Լեւոնը կատարում է եղբոր թաղումը, գերեզմանը ցանկապատել տալիս ու տախտակի վրա, ռուսերեն, պատվիրում գրել՝ «Տեր-Յարությունյան Գարեգին Եղիշի (1886-1955)» (39):

* * *

Սակայն, ինչպես ամեն մի իրական հերոս, Նժդեհը չմոռացվեց:

1963թ. սեպտեմբերին Բոստոնի «Չայրենիք» ակումբում բացվեց

Նժդեհի կիսանդրին, որը պատրաստվել էր Բեյրութում, արձանագործ

Չավեն Խտշյանի ձեռքով (40): Այս առթիվ տեղի ունեցավ մեծ հանդիսություն,

«Չայրենիք» օրաթերթը բացառիկ համար լույս ընծայեց՝ գրեթե

ամբողջովին նվիրված Նժդեհին (1963թ., 13 սեպտեմբերի), բացառիկ թիվ

հրատարակեց նաեւ Չայ երիտասարդաց դաշնակցության պաշտոնաթ

երթ «Չայրենիք» անգլերեն շաբաթաթերթը: Իսկ 1968թ., Բեյրութում,

«Չամազգային»-ը հրատարակեց Նժդեհին նվիրված ծավալուն եւ շքեղ մի

գիրք՝ կազմված Ավոյի (Ավետիս Թումայան) կողմից (1989թ. այն վերատպվ

եց Լոս Անջելոսում՝ Յ.Յ.Դ. «Ռոստոմ» կոմիտեի հրատարակությամբ):

Այս ամենը վկայում է, որ անկուսակցական դարձած Նժդեհը Դաշնակցությ

ան կողմից վերարժեքավորվում էր:

1993թ., Երեւանում, Յ.Յ.Դ. «Դեպի Երկիր» մատենաշարով լույս տեսավ Նժդեհի «Խորհրդածությունները», որում ներկայացված են նրա սովետական բանտախցերում գրած մտածումներն ու խոհերը, ինչի գոյության մասին (իբրեւ ձեռագիր) դեռեւս վկայել է Նժդեհի բանտակից Դեւեջյանը:

1983թ. Նժդեհի աճյունը, գերեզմանի լուսանկարի օգնությամբ եւ Նժդեհի հարազատներից մեկի միջոցով, Վլադիմիր քաղաքի գերեզմանատնից գաղտնի տեղափոխվում է Երեւան: Նույն տարի, աճյունից մի նշխար ամփոփվում է Խուստուփ լեռան լանջին՝ Կոզնի կոչված աղբյուրի մոտ, իսկ հիմնական աճյունը, ցինկե արկղի մեջ մի քանի տարի պահելուց հետո, 1987թ. հանգրվանում է Գլաձորի Սպիտակավոր վանքի բակում (41): Իր մահից տասնամյակներ անց միայն՝ 1992թ. մարտի 30-ին, Նժդեհը ՀՀ դատախազության կողմից արդարացվեց, ինչի կարիքը երբեւէ չուներ:

1. Կ. Գելորգյան, «Ամենուն տարեգիրքը», Բեյրութ, 1962թ., էջ 158, 162-163:

2. Ավո, «Նժդեհ», էջ 67:

3. Մենք չենք անդրադառնա Սյունիքի կռիվների մանրամասներին.

դրանք հանգամանակից շարադրված են Վարդան Գելորգյանի «Լեռնահայ աստանի հերոսամարտը (1919-1921)», Գ. Նժդեհի «Իմ պատասխանը» գրքերում եւ վերջինիս՝ Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում 1923-1925թթ. լույս տեսած հոդվածաշարում: Կարծում ենք, որ ճշմարիտ չափանիշներով առաջ- նորդվող պատմագիտությունը դեռ կվերարժեքավորի Սյունիքի հերոսամարտը՝ տալով նրա արժանի գնահատականն ու տեղը ո՛չ միայն 20-րդ դարի, այլև ողջ Հայոց պատմության մեջ:

4. Գ. Նժդեհ, «Իմ պատասխանը», Սոֆիա, 1937թ., էջ 31:

5. Վ. Գելորգյան, «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը», Բուխարեստ, 1923թ., էջ 51:

6. «Արևոտ գիրք», Գորիս, 1921թ., էջ 33-34:

Դավիթբեկյան Ուխտերի օրինակով էր, որ Նժդեհը հետագայում հիմնադրեց Ցեղակրոն Ուխտերը:

7. Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն»:

8. Վ. Գեւորգյան, նշվ. աշխ., էջ 114-115:

9. Ավո, «Նժդեհ», էջ 210:

10. Վ. Գեւորգյան, նշվ. աշխ., էջ 160:

11. Երբեմն կարճամտորեն պնդվում է, թե առանց Նժդեհի վարած կռիվների էլ խորհրդային Ռուսաստանը Չանգեզուրը կթողներ Հայաստանին, քանզի, հակառակ դեպքում, Նժդեհի հեռանալուց հետո, այն կարող էր կցել Ադրբեջանին: Ըստ մեզ, եթե 1921թ. մարտի ռուս-թուրքական պայմանագրի նախօրյակին Չանգեզուրում լինեին ո՛չ թե Նժդեհի մի խումբ ուխտյալները, այլ՝ Կարաբեքիրի զորքը (եւ այդ դեպքում ո՛չ միայն շատ գյուղեր թուրքաբնակ կլինեին, այլ՝ մնացածներն էլ՝ հայաթափ), միանշանակ կարելի է պնդել, որ Ռուսաստանը Սյունիքը կարժանացներ Նախիջեւանի ու Ղարաբաղի ճակատագրին: Ավելի՛ն, Սյունիքը Ադրբեջանին թողնելուց հետո, արդյոք խորհրդային Ռուսաստանը հետագայում կհանդուրժե՞ր Հայաստանի՝ իբրեւ առանձին խորհրդային հանրապետության գոյությունը, թե՞ այն կտարրալուծեր Վրաստանի եւ Ադրբեջանի մեջ:

12. Ի դեպ, Նժդեհը եղել է Փետրվարյան ապստամբության նախածեռնողներից եւ ինքն է տվել «Հայրենիքի փրկության կոմիտե» անվանումը (տե՛ս Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյան, «Իմ հիշելի հուշերը», Թեհրան, 1978թ., էջ 28-30):

13. Դատը հարուցվել է ՀՀ կառավարության վարչապետ Սիմոն Վրացյանի եւ մի շարք հասարակական գործիչների կողմից: Դատը սկսվել է 1921թ. հուլիսի 24-ին, իսկ դատավճիռն արձակվել է նույն թվականի սեպտ

Եմբերի 29-ին: Սույն դատական գործը կազմում է 487 էջ եւ պահվում է Յ.Յ.Դ.

Բոստոնի կենտրոնական արխիվում (թիվ 1611-28):

Դատի մասին հպանցիկորեն հիշում է նաեւ հայտնի դաշնակցական

գործիչ Անդրե Ամուրյանը (Ավո, «Նժդեհ», էջ 444-445):

14. Յ.Յ.Դ. Կենտրոնական արխիվ, գործ 1611-28, էջ 108-162, 213-230:

Տե՛ս նաեւ՝ «Նորք» հանդես, Երեւան 1923թ., թիվ 3, էջ 328-363:

15. Յ.Յ.Դ. Կենտրոնական արխիվ, գործ 1611-28, էջ 375-378: Տե՛ս նաեւ՝

«Նոր Աշխարհ» ամսագիր, Թիֆլիս, 1922թ., թիվ 3, էջ 138-141:

16. ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հտ. 3:

17. 1919թ. դեկտեմբերին, Երեւանում, Նժդեհին աղջիկ է ծնվել՝ Գոհար

Մելիք-Դադայանից: Երեխայի ծննդի մասին Նժդեհն իմացել է Չանգեզուրում

եղած ժամանակ եւ, հավանաբար, նրան չի տեսել: Այդ եւս վկայում նաեւ

երեխայի ոչ հայկական անունը եւ մոր ազգանունով գրվելը՝ Լիլիա Մելիք

Դադայան:

18. Նժդեհը կարդացել է ձեռագիրը եւ հավանություն տվել (Ավո,

«Նժդեհ», էջ 452):

19. Բուխարեստում, Հովհաննես Քաջազնունու հետ, կարճ ժամանակ

քնակվել են Սարգիս Արարատյանի (ՀՀ օրոք՝ ֆինանսների նախարար,

հետագայում հեռացավ Յ.Յ.Դ.-ից) քնակարանում եւ երեքով բազմիցս

քննարկել Քաջազնունու «Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլեւս»

հայտնի աշխատությունը՝ մինչեւ հրատարակվելը:

Մասնավորապես Նժդեհը, ամենից առաջ, ճիշտ էր համարում դնել Յ.Յ.Դ.

պատասխանատվության հարցը, այլ ո՛չ ինքնալուծարման, ինչպես գտնում

էր Քաջազնունին (ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հտ. 2):

20. «Նոր Արշալույս», Բուխարեստ, 1923թ., թիվ 10-11:

21. Ուշագրավ է «Նոր Արաքս» թերթում Նժդեհի «Բաց նամակ Մայքլ

Առլենին» հոդվածաշարը («Նոր Արաքս», Սոֆիա, 1930թ., թիվ 11, 12, 15ՎԼ18):

22. ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հտ. 2:

23. Նույնը, հտ. 3:

24. Նժդեհը թեև խիստ բացասաբար էր վերաբերվում Ղեւոնդ արքեպս.

Դուրյանի անձին, սակայն գտնում էր նաեւ, որ այդ սպանությունը հնարավորություն

տվեց ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան Սուխտար-բեյին՝ թաքնվելու

եւ փրկվելու իրեն սպասվող հարվածից: Ըստ Նժդեհի, Դուրյանի սպանու-

յունը կազմակերպված է եղել անմիջականորեն Ռուբեն Տեր-Մինասյանի

կողմից: Տեր-Մինասյանն ու մի խումբ Դաշնակցական ղեկավարներ փորձում

էին մտերիմ հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ, եւ որպեսզի

կանխվեր Սուխտար-բեյի սպանությունը (ինչը կարեր հարաբերությունները

թուրքերի հետ), Ռուբենի անմիջական հրահանգով իրականացվեց (միգուցե

արագացվե՞ց - Մ. Լ.) Դուրյանի սպանությունը: Սպանության շուրջ մեծ աղ-

մուկ բարձրացավ: Դա ազդանշան հանդիսացավ Սուխտար-բեյին՝ ամերիկ-

յան կառավարության մոտ բարձրացնելու իր անվտանգության ապահովման

հարցը եւ խույս տալու հայ վրիժառու բազկի հարվածից (ԱԱՆ արխիվ, գործ

11278, հտ. 3):

25. Ռ. Մարտիրոսյան, «Դաշնակցության հակաժողովրդական գործու-

նեությունը 2-րդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին», էջ 48-49:

26. Պիտի ասել, որ Նժդեհի պես անհատականությունները կուսակց

ական կյանքի մարդիկ չեն: Նրա նման հեղինակությունը կարող էր լինել

միայն առաջնորդ: Սա Նժդեհի եւ Հ.Յ.Դ. ղեկավարության հակադրության

հոգեբանական պատճառներից է:

Տարածում է գտել այն կարծիքը, թե Նժդեհի հեռացումը Հ.Յ.Դ.-ից

կապված է Ցեղակրոնության հետ, ինչը, մեր կարծիքով, մասամբ է ճիշտ:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, տարագրության մեջ եղած

ժամանակ, Նժդեհը, մինչև 1932թ., իր հրապարակումներում, ելույթներում երբեւէ հանդես չի եկել որպես Դաշնակցության շեփորահար, այլ՝ արծարծել է համահայկական, համագաղութային խնդիրներ: Ցեղակրոն շարժման ծավալման նախաշեմին նա սկսում է իր գործերում պանծացնել Դաշնակցության՝ փառաբանության արժանի էջերը եւ խոսել դաշնակցականության (իմա՝ ճշմարիտ Դաշնակցականի գաղափարախոսության, բարոյականի) մասին: Նժդեհը հասկանում էր, որ Ցեղակրոն շարժումը կարող է հաջողություն ունենալ միայն ամուր եւ համահայկական կառույցի միջոցով, իսկ Զ.Յ.Դ.-ն՝ իբրեւ այն ժամանակվա սփյուռքահայ ամենաազդեցիկ կազմակերպությունը, կարող էր լինել այդպիսին: Եվ Նժդեհը փորձեց գործը գլուխ բերել կուսակցության միջոցով, որի համար նախ անհրաժեշտ էր այն վերակառուցել՝ տալ նրան նոր գաղափարախոսություն եւ ունենալ դրան համապատասխան ղեկավարություն:

Իր կողմից, Զ.Յ.Դ. գործող բյուրոն հանդուրժեց Նժդեհին քարոզել Ցեղակրոնությունը ԱՄՆ-ում՝ այնտեղի կուսակցական կառույցները վերակենդանացնելու համար: Սակայն, Նժդեհի անձնական հեղինակության բարձրացմանը զուգահեռ, խորացավ ներկուսակցական հակամարտությունը Նժդեհի եւ բյուրոյապետ Ռուբենի միջեւ, որի արդյունքը եղավ Նժդեհի հեռացումը կուսակցությունից: Պատահական չէ, որ իր վերջին դատական քննության ժամանակ նա հայտարարել է, թե կուսակցությունից հեռացել է Ռուբենի հետ անձնական թշնամության հանգամանքի բերումով (այս մասին տե՛ս նաեւ Նժդեհի «Մատնություն՞ւն, թե՞ պրովոկացիա» գրությունը. «Ռազմիկ», Սոֆիա, 1938թ., թիվ 59): Փաստորեն, այդ հեռացումը պայմանավորված է Նժդեհի՝ Ռուբեն պայքարով, պայքար կուսակցության լինելիք քաղաքական գծի, գաղափարախոսության, որով եւ՝ ղեկավարության համար: Իսկ դա Ցեղակրոնության հետ կապված է այնքանով, որքանով այդ ուսմունքի

հեղինակը Նժդեհն էր:

Ի դեպ, 1935թ. Ռ. Դարբինյանին գրած նամակում Ռուբենը, առանց շատ թե քիչ լուրջ հիմնավորումների, Ցեղակրոնությունը համարում էր վտանգավոր, իսկ նրա գաղափարը՝ անհեթեթ (տե՛ս «Չայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1963թ., թիվ 11, էջ 24):

27. Նժդեհը հեղինակ է նաեւ «Դաշնակցության պանթեոնը» վերնագրով փոքրիկ գրքույկի, որը տպագրվել է 1917թ., Ալեքսանդրապոլում, ինչպես նաեւ՝ Շերամի հետ, իբրեւ նվեր հայ զինվորներին, պատրաստել է «Չինվորական մարզանք եւ կանոնադրություն», որը տպագրվել է 1918թ., Երեւանում:

28. «Չերկ», Բուխարեստ, 1938թ., թիվ 9, էջ 5-6:

29. ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հտ. 2:

30. Տե՛ս Դրոյի՝ 15 օգոստոս 1939թ., Բուխարեստ նշումներով նամակը Ս. Վրացյանին, որը պահվում է Հ.Յ.Դ. Բոստոնի կենտրոնական արխիվում: Այն մեզ է տրամադրել պատմաբան Համլետ Գեւորգյանը:

31. Նման մտայնության դեմն առնելու համար, դեռ 1934թ., Բեռլինի գերմանա-հայկական ընկերությունը (նախագահ՝ Ռորբախ, փոխնախագահ՝ Բեռլինի համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ Արտաշես Աբեղյան) Պոտսդամում գերմաներենով հրատարակեց «Չայերն արիացիներ են» ուսումնասիրությունը: Այն, իտալերեն թարգմանությամբ, 1939թ. լույս տեսավ Հռոմում:

Ուսումնասիրությունը, որում մի շարք հեղինակավոր գիտնականներ հիմնավորում էին հայերի արիական ծագումը, ինչպես երեւում է, առանձնակի ազդեցություն չի ունեցել նացիստ տեսաբանների կարծիքի վրա. այլպես, Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբին այդ խնդիրը վերստին չէր արժարժվի:

Այստեղից երեւում է նաեւ, որ նացիստների համար արիական ծագման

խնդիրն ավելի քաղաքական շահարկման առարկա է եղել, քան զուտ գաղափարախոսական իրողություն:

32. Պետք է ասել, որ Նժդեհի ու Դրոյի միջեւ տարածայնություններ եղել են նաեւ մինչ այդ: Դեռ 1920թ., Գորիսի պատմական ժողովում, ուր վճռվում էր Կարմիր բանակի ներխուժման դեմն առնելու հարցը, եւ ժողովականները, հակառակ Նժդեհի կռվելու կոչերին, որոշեցին դիմադրություն ցույց չտալ, Դրոն խիստ քննադատվեց Նժդեհի կողմից՝ բռնած կրավորական դիրքի համար (Ավո, «Նժդեհ», էջ 490-491): Նրանց միջեւ տարածայնություններ կային նաեւ 1920թ. հունվարի Շուռնուխի արշավանքի նպատակահարմարության շուրջ (հետագան ցույց տվեց, որ տեղին էին Նժդեհի նախազգուշացումները): Դրոն գործուն մասնակցություն ունեցավ Բուլղարիայի կուսակցական կառույցում Նժդեհի դիրքերի թուլացման (մասնավորապես, Յ.Յ.Դ.-ից Հայկ Ասատրյանի հեռացման) գործում՝ այդ ժամանակ լինելով Բյուրոյի ներկայացուցիչը Բալկաններում: Նրանց միջեւ եղել են նաեւ անձնական բնույթի ընդհարումներ (օրինակ՝ տե՛ս Եղիշե Իշխանյան, «Լեռնային Ղարաբաղ. 1917-1920», Երեւան, 1999թ., էջ 681):

33. Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն»:

34. Գ. Նժդեհ, «Խորհրդածություններ», Երեւան 1993թ., էջ 14-15:

35. Կարո Գեւորգյանը հաղորդում է, որ Բուլղարիայի նրա զավակը եղել է որդեգիր (Կ. Գեւորգյան, «Ամենուն տարեգիրքը», Բեյրութ, 1958թ., էջ 160): Իր հուշերում Յովհ. Դեւեջյանը բերում է Նժդեհի զավակի անունը՝ Սուքիաս Վրեժ (տե՛ս Արմեն Սեւան, «Բանտարկյալի մը հուշերը», Բուենոս Այրես, 1970թ., էջ 72): Հավանաբար, ծնունդի անունը Սուքիաս է, Նժդեհը կնքել է նաեւ Վրեժ: Նույն Դեւեջյանը հիշում է, որ Նժդեհի՝ բանտում գրված ձեռագրերից մեկը, մի քանի տասնյակ էջ, նվիրված էր իր զավակին եւ կրում էր «Իմ ողբերգությունս՝ զավակս» վերնագիրը (նույնը, էջ 101):

Կինը (ծնվ. 1902թ.) տառապեց սրտի հիվանդությամբ եւ 1958թ. մեռավ հիվանդանոցում, անտեր: Իսկ զավակը (ծնվ. 1936թ.), որ նույնպես ծանր կյանք է ունեցել, մահացել է Բուլղարիայում, 1997թ.:

36. Նժդեհի եւ Դեւեջյանի հարաբերությունները, մինչեւ բանտում հանդիպելը, կազմակերպական ներքին տարակարծությունների հետեւանքով, խիստ անբաղձալի վիճակի մեջ էին: 1948թ., Վլադիմիրի բանտում հանդիպելով (թեեւ մինչ այդ Երեւանի բանտում եղել են հարեւան խցիկներում, բայց առիթ չեն ունեցել տեսնվելու), ընդհանուր տառապանքի թելադրումով, հաշտվել են: Մինչեւ 1954թ. հոկտեմբերը եղել են միասին ու այլեւս չեն տեսնվել: 1955թ., ընդհանուր ներման շնորհիվ, Դեւեջյանը բանտից ազատվել է եւ 15 տարի հետո, Արմեն Սեւան գրական ծածկանունով, գրել իր հայտնի հուշերը Նժդեհի բանտային կյանքի մասին:

37. Արմեն Սեւան, «Բանտարկյալի մը հուշերը», Բուենոս Այրես, 1970թ., էջ 107:

38. «Չայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթ, Երեւան, 1993թ., թիվ 34: «Երկիր» օրաթերթ, Երեւան, 1992թ., 31 դեկտեմբերի:

39. Արմեն Սեւան, «Բանտարկյալի մը հուշերը», էջ 133: էջ 134-ում գետեղված է Վլադիմիրում Նժդեհի գերեզմանի լուսանկարը:

40. Կ. Գեւորգյան, «Ամենուն տարեգիրքը», 1964թ., էջ 577:

41. Վ. Առաքելյան, «Նժդեհ», Երեւան, 1989թ., էջ 72: Ա. Բունիաթյան, «Նժդեհի վերադարձը», Երեւան, 1999թ.:

Մուշեղ Լալայան